

технічно складною продукцією, доповнюється науково-технологічним співробітництвом на стадії розробки продукту; виробничим співробітництвом і кооперуванням у безпосереднім виробництві; наданням технічних послуг на стадії монтажу і пуску об'єкта в експлуатацію; технічним обслуговуванням у період його експлуатації. Міжнародний торговельний обмін, пов'язаний з реалізацією поставок у рамках міжнародного виробничого кооперування, тісно узгоджується з виробничими потребами зацікавлених фірм.

Література

1. Статистичний збірник “Зовнішня торгівля України товарами та послугами”. – Т. 1. – 2000–2008 рр. – С. 27–30.
2. /<http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Статистичний збірник “Зовнішня торгівля України товарами та послугами”. – Т. 2. – 2008 р. – С. 24–26.

УДК 332.1:338.24

В.І. ЗАХАРЧЕНКО,
Вінницький соціально-економічний інститут Університету “Україна”
С.В. ЗАХАРЧЕНКО
Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України, м. Київ

КЛАСТЕРНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ І ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ

Узагальнено основи теорії кластерів, світовий та вітчизняний досвід кластеризації економіки на регіональному рівні. Доведено перспективність формування в Україні регіональних кластерних структур. Запропоновано проект з організації регіонального індустріального кластера.

In the article the authors summaries the bases of the cluster theory, world and native experience of economic cauterization on the regional level, prove the trends of forming regional cluster structures in Ukraine. The project in arranging of regional industrial cluster was proposed.

Постановка проблеми. В умовах недосконалих ринкових відносин і глибокої фінансово-економічної кризи традиційне економічне мислення – в образі окремо взятих підприємств, галузей, підгалузей, міністерств – має поступитися регіонально-цілісному підходу, який дозволяє розглядати господарство регіону як системне утворення (комплекс), що є органічною складовою національного господарського комплексу.

Однак успішна реалізація на практиці регіонально-цілісного підходу можлива лише за умови використання більш вузьких (спеціалізованих) підходів, що мають чітко виражену практичну спрямованість. Серед них особливу роль відіграє кластерний підхід, оскільки, саме він дозволяє запровадити інноваційно-інвестиційну модель розвитку господарства на регіональному рівні.

Глибокий аналіз процесів кластеризації економіки регіонів представляє значний науковий і практичний інтерес, зокрема в контексті реалізації Державної стратегії регіонального розвитку України до 2015 р. Він дозволяє суттєво підвищити прогнозованість та урегульованість процесів регіонального економічного розвитку і вказує реальний шлях до відродження та підвищення конкурентоспроможності виробництва на регіональному рівні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Фундатором теорії кластерів вважається американський економіст М. Портер (1990; 1993; 2000; 2003; 2006). Хоча ми вважаємо, що своїми витоками вона має концепцію територіально-виробничих, зокрема міжгалузевих, комплексів.

Теорію кластерів М. Портер розробляє в лоні теорії конкурентних переваг. Щоб зрозуміти витоки конкурентоспроможності країни, він за одиницю аналізу бере галузь. Але при цьому зауважує, що країна досягає успіху не в окремих галузях, а в групах галузей, пов'язаних вертикальними і горизонтальними зв'язками, які, до того ж, вбудовані у світове господарство. Це привело його до поняття “кластер” і кластерного аналізу конкурентоспроможності країн. Він дав визначення кластера, а також дослідив причини виникнення кластерів, їх структурні особливості й переваги в розбудові національної і регіональної економіки.

В контексті реалій української економіки вагомий внесок в розвиток кластерної теорії зробили В. Прайс, М. Войнаренко та О. Костишина (1999; 2000; 2001), В. Чевганова та І. Брижань (2002), С. Соколенко (2004; 2006), Н. Волкова та Т. Сахно (2005), В. Труш та І. Бігун (2007), О. Михайловська (2007) та ін.

Невирішені питання загальної проблеми. Нині проблеми кластеризації української економіки розглядається здебільшого на регіонально-галузевому та регіонально-міжгалузевому рівнях. Однак для кардинального підйому економіки регіонів України необхідно перейти до формування асоційованих кластерних формувань та регіональних індустріальних кластерів (РІК). В теоретичному і практичному плані ці питання на сьогодні є недостатньо вирішеними.

Постановка завдання. На основі існуючих теоретичних напрацювань і накопиченого досвіду кластеризації економіки на регіональному рівні необхідно обґрунтувати ідею і спроектувати регіональний індустріальний кластер в контексті підвищення конкурентоспроможності економіки України та її регіонів.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою досягнення поставленої мети слід з'ясувати основи теорії кластерів, вивчити світовий і вітчизняний досвід кластеризації економіки, довести перспективність формування регіональних індустріальних кластерів та обґрунтувати проект такого кластера.

Основи теорії кластерів. Кластер, за М. Портером, – це група фірм чи галузей, взаємопов'язаних між собою та з фірмами, які географічно сконцентровані у певному місці, діють у певній сфері та взаємодоповнюють одна одну [1, с. 528].

М. Портер [1] вважає, що кластери утворюються завдяки таким економічним ефектам: 1) ефекту масштабу виробництва; 2) ефекту охоплення (використання одних і тих же факторів виробництва багатьма фірмами); 3) ефекту синергії (спільної або кооперативної взаємодії, що дає можливість малим підприємствам подолати нижню межу рентабельності); 4) триггерного ефекту (мінімізації витрат на освоєння нових технологій).

У кластері підприємства мають можливість отримати додаткові конкурентні переваги, здійснюючи внутрішню спеціалізацію, стандартизацію, мінімізуючи витрати на впровадження інновацій. Особливо важливо те, що з'являються сприятливі можливості для упровадження інновацій без загрози жорсткої конкуренції. Більше того, у кластері найбільш конкурентоспроможні компанії передають по технологічному ланцюжку іншим його суб'єктам – проміжним і кінцевим споживачам – свої конкурентні переваги. При цьому державні чи приватні інвестиції приносять одночасну користь багатьом фірмам. А наявність у кластерах гнучких підприємницьких структур малого бізнесу, особливо венчурного, дає змогу формувати інноваційні “точки зростання”, упроваджувати нові форми і методи роботи з постачальниками і споживачами тощо [2, с. 72–73].

Переваги кластерів щодо інших корпоративних структур пояснюється тим, що вони: 1) забезпечують доступ до спеціалізованих послуг за порівняно низькими цінами; 2) передбачають, хоча й широке, але обмежене членство; 3) базуються на контрактних відносинах, які передбачають взаємну вигоду; 4) полегшують процес входження до горизонтальних корпоративних структур малих підприємств; 5) базуються на співробітництві, а тому не передбачають жорсткої конкуренції.

Існування кластера дає змогу ефективно вести діалог з урядовими структурами, оскільки державна підтримка та створення сприятливого інвестиційного середовища з метою поліпшення умов функціонування кластера приносять користь багатьом фірмам, а не лише обмеженому їх колу, як це відбувається при лобюванні своїх інтересів представниками вузьких секторів виробництва.

Формування кластерів переважно на регіональному рівні вказує на важливість географічного місця розташування суб'єктів конкуренції для формування їх конкурентних переваг, незважаючи на прогресуючу глобалізацію.

Проте М. Портер [1] застерігає, що за певних умов участь у кластері може і сповільнювати процеси нововведень, особливо, якщо в кластері застосовується один підхід до конкуренції. Підприємства кластера можуть не підтримувати впровадження радикальних інновацій, які змінюють стару рутинну поведінку. Але, незважаючи на деякі негативні чинники, кластери відіграють важливу роль у конкурентній боротьбі, що веде до підвищення конкурентних переваг для різних суб'єктів кластера.

Загалом можна зробити висновок, що високу конкурентоспроможність національної економіки нині щонайбільше пов'язують зі створенням у регіонах інноваційних кластерів.

Світовий досвід кластеризації економіки. У світі є ще досить багато прикладів створення високоефективних територіальних об'єднань підприємств окремих галузей економіки, які отримали назву кластерів. Значний досвід створення кластерів нагромаджено у індустріально розвинених країнах (США, Італії та ін.). Наприклад, у США функціонують 380 кластерів. У них зайнято більше половини робочої сили США і виробляється 60 % обсягу промислової продукції країни [3, с. 258].

Структура та особливості організації і функціонування багатьох американських кластерів детально вивчені. Так, М. Портер [1] детально розглянув структуру виноробного кластера у Каліфорнії. Цей кластер включає 680 комерційних винарень та декілька тисяч незалежних виноградарів. Ядро кластера функціонально доповнюється тими галузями, які підтримують виноробну промисловість і вирощування винограду, включаючи забезпечення сортами винограду, іригаційним та збиральним обладнанням, бочками тощо. До об'єднання входять також спеціалізовані громадські організації та рекламні фірми, численні видавництва, що обслуговують виноробну промисловість та торгові агенції.

Чимало кластерів США мають чітко виражену фармацевтичну спеціалізацію. Причому кількість біотехнологічних фірм у кластерах постійно зростає. Більше половини з них фінансується венчурним капіталом [2, с. 72–73].

Значний досвід організації кластерів нагромаджено в Японії. Він показав, що ефективність кластерів буде зростати, якщо буде поглиблюватися спеціалізація регіонів, а місцевим органам влади буде надано більше прав і відповідальності щодо розвитку бізнесу в них [4, с. 8–9].

Кластери, що виникають на основі малих та середніх підприємств в Італії, називаються “індустріальними округами”. За визначенням Італійського інституту статистики, “індустріальний округ” – це соціоекономічна одиниця на локальній територіальній основі, де взаємодіють спільності людей, що приймають участь в одному й тому ж виробничому процесі” [3, с. 260].

Варто зауважити, що на індустріальні округи в Італії припадає 30 % усіх зайнятих [3, с. 260]. Найвідомішим у світі є індустріальний округ з виготовлення взуття, до якого належать компанії Ферагамо й Гучі, а також численні спеціалізовані постачальники.

У контексті кластеризації економіки України значний інтерес представляє досвід формування і функціонування кластерів у країнах з перехідною економікою (Китай, Польща, Чехія, Словенія, Румунія, В'єтнам) та в країнах, що розвиваються (Індія та ін.). Оригінальне узагальнення цього досвіду зроблено С. Соколенком [4; 5].

Зарубіжна практика кластеризації економіки в регіонах підтверджує доцільність та актуальність створення кластерних структур в Україні. Більше того, ми вважаємо, що конкурентоспроможність України загалом і на регіональному рівні, зокрема, значною мірою буде залежати від того, наскільки оперативним формуватиметься й розгоргатиметься модель підтримки та розвитку найсучасніших кластерних структур. Однак при створенні кластерів в Україні не слід механічно копіювати зарубіжні технології кластеризації економіки.

Досвід і проблеми створення кластерів в Україні. Кластери в українських реаліях розглядаються нами як найбільш прогресивна територіально-галузева корпоративна структура, що створюються на базі спеціалізованих виробничо-територіальних систем [6, с. 188].

За визначенням М. Войнаренка, в умовах України “кластер – це галузево-територіальне добровільне об'єднання підприємств, що тісно співпрацюють із науковими установами та органами місцевої влади, з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції та економічного зростання регіону” [7, с. 31].

Ідея кластеризації економіки України на регіональному рівні вперше почала реалізовуватися у Хмельницькій області з 1998 р. з ініціативи відомого американського економіста Вольфганга Прайса та науковців Технологічного університету Поділля (нині – Хмельницький національний університет). Завдяки реалізації Програми “Поділля Перший” у області було створено перші три кластери – швейний, будівельний та харчовий. Так, у швейний кластер об'єдналися більше 20 підприємств. Вони відійшли від масового виробництва уніформ і приступила до формування своїх модельних ліній, раціонально розподіливши між собою ринки збуту продукції. Створення на базі 30 підприємств будівельної галузі кластеру “Поділля” сприяло збільшенню обсягів будівельних робіт, впровадженню нової технології випуску суміші типу “Церезит”, яка вдвічі дешевша від польської та виготовляється з місцевих компонентів.

З 2005 року на Хмельниччині розпочато новий етап формування кластерів – в напрямку виробництва нових будівельних матеріалів, охорони та комерціалізації культурної спадщини, інформаційно-освітньої сфери, кластеру органічного землеробства, фруктового кластеру “Подільське яблуко”. Наймолодшим на Хмельниччині є кластер еко-агротуризму в селі Грицеві Шепетівського району [4, с. 22–23].

Нині в Україні кластерні структури сформовані вже в 7 областях та м. Севастополі. Окрім Хмельницької області, кластери виникли в Івано-Франківській (з туризму і виробництва сувенірної продукції – кластер “Сузір'я”, виготовлення виробів з овечої вовни – кластер “Ліжникарство та інші художні промисли на Прикарпатті”), Рівненській (з деревообробки в Рокитнівському районі), Херсонській (транспортно-логістичний кластер “Південні ворота України”), Полтавській (кластер екологічно чистого дитячого харчування “Полтавщина”), Одеській (кластер органічного землеробства і зеленого сільського туризму у Придунав'ї), Харківській (кластер свинарства та м'ясних виробів) та м. Севастополі (7 кластерних об'єднань, в т. ч. туристсько-рекреаційні “Херсонес” та “Байдари-тур”) [4, с. 21–33; 8].

Певні успіхи у створення кластерних структур в Україні можна пояснити не тільки об'єктивними чинниками (занепадом економіки більшості регіонів тощо). Важливу роль відіграли й суб'єктивні чинники, зокрема діяльність групи Прайса у Хмельницькій області та ініціатива М. Азарова щодо проведення міжнародному економічному форуму “Нові виробничі системи та прискорений розвиток регіонів” (2001 р.), на якому детально обговорювалися шляхи кластеризації економіки України на регіональному рівні.

Однак потенціал регіональної кластерної економіки в Україні ще далеко є вичерпаний. На наш погляд, шляхом кластеризації необхідно розвивати машинобудівні райони, насамперед Харківський. Ядром кластера у цьому районі міг би стати регіональний технопарк. Кластери типу індустріальних округів доцільно формувати в Україні в регіонах з достатнім рівнем підприємницької ініціативи та розвитком дрібних промислів (Прикарпаття, Закарпаття та ін.).

Для координації діяльності кластерів на регіональному рівні необхідно створювати асоціації. Перша така асоціація була створена в Хмельницькій області в рамках реалізації Програми “Поділля Перший”. Нещодавно було прийнято рішення про формування на базі семи кластерних об'єднань Севастополя мегакластеру “Севастополь” [4, с. 25–26]. Створення мегакластерних структур дозволяє більш повно використовувати переваги від кооперації та об'єднання зусиль (ефект синергії) їх учасників.

Нині до співпраці в Асоціації “Поділля Перший” залучені наукові установи та органи місцевої влади. Так, до керівного комітету асоціації входять провідні вчені Хмельницького національного університету, начальники управлінь економіки обласної адміністрації та міськвиконкому, керівники банківських структур, торгово-промислової палати тощо. Підприємства, що входять до Асоціації “Поділля Перший”, мають такі вигоди від цього: допомога експертів із питань технологічної модернізації виробництва, запровадження торгових знаків та експортних стандартів, новітніх технологій та маркетингу, участь у промислових виставках, ярмарках, програмі стандартизації тощо.

Ми вважаємо, що виникнення кластерних асоціацій в Україні – важлива ланка на шляху до створення регіональних індустріальних кластерів.

Проектування і створення регіональних індустріальних кластерів – шлях до конкурентоспроможної економіки регіону. В ситуації, що склалася в економіці України, необхідно використати найбільш прагматичну форму корпоративного укладу економічних стосунків. Такою формою є, на наш погляд, індустріальні клас-

тери. Вони можуть бути як горизонтального, так і вертикального типу і мати вигляд конгломератного мережного об'єднання [9].

Отже, індустріальні кластери – це ліберальні (добровільні) відкриті організаційно-правові та виробничо-торговельні структури з високим рівнем координування функцій та стосунків, спрямованих на досягнення кінцевих позитивних результатів.

Виходячи зі специфіки виробництва, індустріальні кластери можуть формуватися як високоспеціалізовані (гомокластери), і як слабоспеціалізовані (гетерокластери). Гомокластери більш характерні для підприємств машинобудівного профілю, вугільної спеціалізації, тоді коли гетерокластери характерні для підприємств переробних галузей, пов'язаних, в першу чергу, із сільськогосподарським виробництвом. Особливий тип гетерокластерів складають т.зв. регіональні індустріальні кластери.

Під регіональним індустріальним кластером ми розуміємо інноваційну структуру, що формується в регіоні на основі концентрації мереж виробників, постачальників і споживачів, пов'язаних спільними схемами виробництва і реалізації продукції, проблемами регіонального відтворення та розвитку інституційного середовища. Основна мета створення РІК полягає в необхідності налагодження кооперативної взаємодії між суб'єктами регіональної економіки для реалізації їх власних цілей та конкурентних переваг регіону.

Особливості проектування РІК розглянемо на прикладі кластера «Науковий виробничо-торговельний альянс». Проектування цього кластера передбачає розробку спеціального Положення, яке має титульний аркуш і такі основні розділи [3, с. 263–282].

Загальні положення. Учасники (дійсні члени РІК), реалізуючи належне їм право добровільного об'єднання своєї виробничої, наукової, комерційної та інших видів діяльності з іншими суб'єктами (асоційованими членами РІК), створюють об'єднання суб'єктів господарської діяльності – регіональний індустріальний кластер «Науковий виробничо-торговельний альянс».

РІК не є статутним об'єднанням, він функціонує на договірних засадах з метою науково-технічного та виробничо-торговельного співробітництва учасників, здійснення ними спільної діяльності на основі координації управлінських рішень у сфері інвестиційної, фінансової та зовнішньоекономічної діяльності.

Структура кластера. Положення передбачає добровільне нестатутне об'єднання існуючих суб'єктів господарювання (вітчизняних і зарубіжних комерційних банків [філій], страхових компаній, торгово-промислових палат, товарних універсальних бірж, районних агроторгових домів, Центрів стандартизації і метрології, підприємств та інших зацікавлених господарських суб'єктів), а також добровільне створення таких установ, як – аналітичний центр торгово-промислової палати, районні консалтинг-центри, центральна торговельна компанія, торговий дім з власною мережею роздрібною торгівлі, науково-дослідні і дослідно-конструкторські організації, технопарки, бізнес-інкубатори тощо (рис. 1).

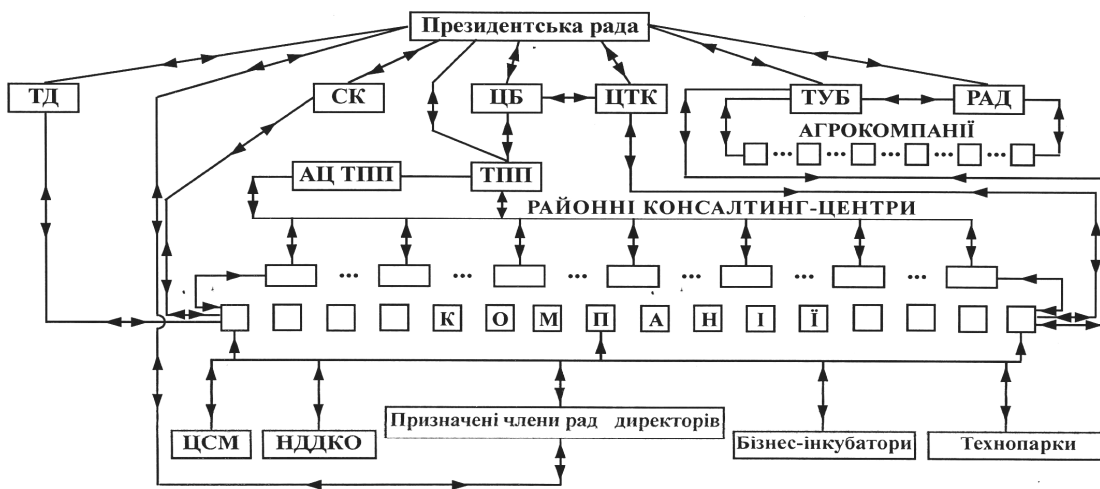

Рис. 1. Схема регіонального індустріального кластера «Науковий виробничо-торговельний альянс»: ЦБ - центральний банк; ЦТК - центральна торговельна компанія; СК - страхова компанія; ТУБ - товарна універсальна біржа; РАД - районні агроторгові домів; ТД - торговий дім; ТПП - торгово-промислова палата; АЦ ТПП - аналітичний центр торгово-промислової палати; ЦСМ - центр стандартизації і метрології; НДДКО - науково-дослідні і дослідно-конструкторські організації

Ініціаторами-засновниками РІК можуть бути будь-які суб'єкти господарської діяльності, які розуміють важливість такого акту і формують Президентську раду РІК як координатора групи, з подальшим її розширенням за рахунок інших членів, які виявили бажання бути учасниками кластера.

Дійсними членами РІК вважаються суб'єкти господарювання (підприємства, організації), які визнають це положення, і від імені яких, за рішенням відповідного органу, наприклад загальних зборів акціонерів підприємства або організації, уповноважені керівники подали лист-заяву в Президентську раду кластера.

Асоційованими членами РІК вважаються суб'єкти господарювання, які об'єднані, наприклад, у науково-технологічний центр при кластері, і співпрацюють з дійсними членами кластера на договірних засадах.

Правовий статус. Членами РІК є юридичні особи, які мають право самостійно здійснювати свою господарську діяльність у відповідності з чинним законодавством України. Вони делегують Президентській раді РІК повноваження з централізованої координації своєї діяльності на основі прийнятих рішень призначених членів рад директорів.

Мета та предмет діяльності. Метою діяльності РІК є захист комерційних та інших інтересів його учасників, підвищення конкурентоспроможності, стимулювання розвитку та розширення ринків збуту товарів (робіт, послуг), що виробляються учасниками кластера, координування їх діяльності, реалізація спільних інвестиційних програм.

Предмет діяльності РІК включає реалізацію повноважень з централізованої координації діяльності учасників кластера з таких питань:

- виробництво та реалізація продукції (робіт, послуг) в рамках спільної діяльності;
- організація виробничого, комерційного, консультативного, інформаційного, технічного обслуговування учасників кластера;
- здійснення інвестиційної діяльності, створення інвестиційних фондів, інвестиційних компаній та інших організаційних структур для проведення операцій з цінними паперами, залучення додаткових коштів для фінансування учасників кластера;
- проведення маркетингових досліджень кон'юнктури ринку та інших досліджень, організація і проведення рекламної роботи;
- проведення наукових досліджень та дослідно-конструкторських робіт;
- організація постачання та збуту, зовнішньоекономічної, комерційної та інших видів діяльності в інтересах учасників кластера;
- координація та узгодження діяльності учасників кластера;
- пошук потенційних партнерів для встановлення комерційних, виробничих, науково-технічних та інших форм співробітництва і кооперації на території України та за її межами;
- будь-які види діяльності, здійснення яких не суперечить чинному законодавству України, і які відповідають цілям організації РІК “Науковий виробничо-торговельний альянс”.

Повноваження і функції учасників кластера. Для досягнення цілей діяльності РІК “Науковий виробничо-торговельний альянс” його учасники добровільно делегують Президентській раді кластера відповідні повноваження. Функції дійсних членів кластера визначаються чинним Положенням, статутними документами та нормативними і законодавчими актами України.

Висновки. З позицій трансформаційної економіки створення кластерів у регіонах має забезпечити підвищення її конкурентоспроможності за рахунок:

- перепрофілювання компаній та організації нового виробництва у компаніях та корпоративних структурах регіонального базування (виробничо-торговельних та виробничо-фінансових);
- зростання прибутковості і конкурентоспроможності виробництва, причому як окремих компаній, так і їх альянсів;
- дифузії інновацій: і в самих корпоративних структурах, і в інноваційному просторі навколо т. зв. “плюсів економічного зростання”.
- ринкової самоорганізації господарства на регіональному рівні, що вже проявляється у формуванні регіональних систем ринкових відносин, регіональних ринків та ринкової інфраструктури.

Література

1. Портер М. Конкуренція / М.Э. Портер ; [пер. с англ. О.Л. Пелявского и др. ; под ред. Я.В. Заблоцкого и др.]. – [испр. изд.]. – М. [и др.] : Вильямс, 2006. – 602 с. – (Библиотека Strategica).
2. Антонюк Л.Л. Міжнародна конкурентоспроможність країн : теорія та механізм реалізації : [монографія] / Л. Л. Антонюк. – К. : КНЕУ, 2004. – 275 с.
3. Ринкова трансформація господарства регіону (кластерний підхід) : навч. посіб. / [Г.М. Заболотний, О.М. Дідик, В.І. Захарченко, А.М. Ступницький]. – Вінниця : вид. відділ ВДАУ. – 2006. – 395 с.
4. Соколенко С. Стратегія конкурентоспроможності економіки України на основі інтеграційних систем-кластерів : матер. до загальноукр. конф. “Кластеризація – шлях до підвищення конкурентоспроможності економіки регіонів” (Севастополь, 23-25 трав. 2006 р.) [Електронний ресурс] / Станіслав Соколенко. – Режим доступу : <http://www.zoa.gov.ua/source/partition/1/00000039800001.doc>
5. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці / С.І. Соколенко. – К. : Логос, 2004. – 848 с.
6. Захарченко В.І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України / В.І. Захарченко. – Вінниця : Гіпаніс, 2004. – 548 с.
7. Войнаренко М. Концепція кластерів – шлях до відродження виробництва на регіональному рівні / Михайло Войнаренко // Економіст. – 2000. – № 1. – С. 29–33.
8. Чевганова В. Кластери та їх економічне значення / В. Чевганова, І. Брижань // Економіка України. – 2002. – № 11. – С. 35–41.
9. Волкова Н. Н. Промышленные кластеры / Н.Н. Волкова, Т.В. Сахно. – Полтава : Асми, 2005. – 272 с.